

נושא במוקד - המאבק לתחיית העברית ולהנחלתה, לרגל מאה שנים ל'מלחמת השפות'

היסטוריה, בלשנות ופדגוגיה בכפיפה אחת

נמרוד שתיל

שלמה יזרעאל (עורך)
מכונת הדיבור בתור מורה שפות: פה מדברים עברית
קולות עבריים מגרמניה הנאצית כצוהר ללשון החיה
ולחיי הארץ בתקופת המנדט הבריטי
הוצאת אוניברסיטת תל אביב על שם חיים רובין

ספר שהוא מפעל חיים

הקובץ שלפנינו איננו ספר רגיל, ולא רק מפני שהוא ספר שמלווה באתר אינטרנט. ניתן לכנות את הספר ואת האתר ביחד כמפעל, מפעל חיים, בעיקר של העורך, שלמה יזרעאל. תחילתו של המפעל או הפרויקט הזה בביקור של העורך בשנת 1986, בחנות לספרים משומשים, צדה עינו קופסה ובה ערכת תקליטים ללימוד עברית, שאת צפונותיה ניסה לפענח בדרך בלשית (הוא אף מעיד על הקישור שעושות הבריות בין המושג בלשן לבין המושג בלש) במשך כמעט שלושה עשורים (26 שנים) – עד להשלמת המפעל. לדוגמה: הוא הציב לעצמו יעד למצוא את צאצאיהם של יוצרי הערכה, לשם בירור פרטים עליהם. ד"ר נורית דקל, המוכרת לקוראי כתב-עת זה, עשתה ב-2005 עבודת בילוש מאומצת ועלה בידה לאתר את צאצאיו של אשר פלבנר.

זהו מפעל שיש לו הנעה הן לאחור (מגמה היסטורית) והן לפנים (קידום המחקר הלשוני). ההנעה לאחור (חלקו הראשון של הכרך, פרקים א-ו) מתבטאת בתיאורה של תקופה היסטורית בחיי הישוב ובחיי עם ישראל באירופה, שנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, שלא נעדרים ממנו סממנים רגשיים נוסטלגיים. לדוגמה: געגועים לעולמם של היקים שהיה ואיננו. תמחיש זאת הכללתו בכרך של סיפורו של יורם קניוק על בני משפחתו. השאלה ההיסטורית שהספר בא לענות עליה היא פשוטה, והיא כמעט מובנת מאליה: מה היו תנאי החיים והנסיבות ההיסטוריות שהולידו את ערכת לימוד העברית בשנת 1934 בגרמניה לאחר עליית הנאצים ויישום חוקי הגזע כנגד היהודים, ומה היו התנאים והמציאות בארץ ישראל, שהם נושאי השיחות בערכת הלימוד?

מה מגלה הספר על העברית בתקופת היישוב

ההנעה לפנים, מטרתו המחקרית של העורך כבלשן (חלקים ז-יג), זקוקה, לעומת זאת, להבהרה: כל בלשן שעוסק בהתפתחותה של העברית בת ימינו, שואל את עצמו את השאלה: מה היו שלבי ההתגבשות של אותו טיפוס לשון שאנו דובריו, הנקרא בשמות שונים: 'העברית הישראלית' (רוזן

ד"ר נמרוד שתיל הוא מרצה ללשון עברית במכללת צפת.

תשט"ז–1956), 'העברית בת ימינו' (רוזן, 1977) או שמא 'ישראלית' בלבד, כפי שהציע גלעד צוקרמן (2008), היינו מושג המבקש לנתק את הקשר בין הלשון המדוברת בפי רוב התושבים במדינת ישראל לבין המושג האמורפי במקצת 'עברית' (הנחשבת בעיני מי שטבע את המושג 'ישראלית' כשפה זרה). התשובה לשאלה זו קשה למדי, כי, כפי שמציינת יעל רשף בפרק ט' בכרך שלפנינו, יש לנו מיעוט מקורות, בעיקר מקורות מוקלטים, עד ראשית שנות החמישים של המאה העשרים. יש קצת יותר עדויות על תופעות לשון בכתב החל משנות העשרים. והנה ערכת הלימוד שהתגלתה מספקת נגיעה כלשהי בעברית שהייתה מדוברת בארץ בשנות העשרים. הא כיצד? מתברר כי על אף שמדובר בערכה ללימוד עברית, שמטרת מחברה, הרב ד"ר אמיל כהן, הייתה להנחיל ללומדי את ההגייה המלומדת האידיאלית של העברית שאותה שאב מלימודיו, חדרו אליה יסודות של הלשון הממשית שדוברת בפלשתינה בשנות העשרים. תוצאות החקירות הבלשיות גילו כי מעבד ספר הלימוד, יוזם העֶרְכָה והקריין הראשי שלה, מר אשר פלבנר, ואחיו־שותפו לקריאה, דב־זאב פלבנר, חיו זמן־מה בארץ ישראל לפני ההקלטה (מ־1925 עד 1927, על פי פרק ג' מאת איל יעקב איזר, העוסק בביוגרפיות של הנפשות הפועלות). בניתוח של יזרעאל (בפרק י"ב במיוחד) עולות תופעות של הלשון הדבורה, שמקורן בלשון הדבורה הממשית שקלטו האחים בתקופת חייהם הקצרה בארץ בזמן שקדם להקלטה.

אביא כמה דוגמאות לעניינים אחדים: בתמליל המקורי של אמיל כהן מופיעה הצורה **וְכָלֵם**, היינו ריפוי של כ"ף (או בכ"פ ככלל) לאחר אותיות השימוש (ובכ"ל) לפי הכללים הקלטיים, ואילו בהקלטה נשמע *v(e)kulam* (עמ' 251). ההקלטה משקפת, כנראה, את הרגל הלשון שהקריין הפנים בשעה שדיבר עברית בארץ. בדוגמה אחרת נכתב בתמליל **לְקִבּוּעַ**, בהתאם לכללי הדיגוש הקלאסיים, אך בהקלטה נשמע *likvoa*. יזרעאל מציין שהצורה *likvoa* מצויה גם בימינו לצד *likboa*, ומכאן שלדעתו הושפע הקריין מלשון היבבור בארץ. לדעתו, יש להעלות גם הסבר אחר לתופעה, היינו אפשר שהביצוע תלוי במבנה הפונולוגי של לשון הקריין. למיטב בדיקתי, אין בגרמנית (וגם לא ביידיש) צרורות מן הסוג *kbV*, היינו צרור של סותם סדקי אטום + סותם שפתי קולי + תנועה. לעומת זאת קיימים בגרמנית (וביידיש) צרורות של סותם סדקי אטום + חוכך שפתי קולי + תנועה, היינו *kvV*, במילים כגון *Qual (kval)*, *Aquarell (akvarel)* וכו'. ייתכן גם שפעלו כאן שני הכוחות יחדיו: הלחץ הנובע מהרקע של לשון האם מצד אחד ונוהג הלשון שספג הקריין בשהותו בארץ מצד אחר.

דוגמה נוספת היא מתחום ההתאם התחבירי. בטקסט של כהן נכתב: **'אִיזוּ רִכְבֶּת עוֹבְרַת פֹּה?'** ואילו בהקלטה נשמע: *'eize rakevet overet po?'*, היינו הצורה הלא נוטה **איזה המקובלת בימינו**. בדוגמה אחרת, המילה **נמל** מנוקדת כבר במקור של אמיל כהן **נְמֵל**. לדברי יזרעאל (עמ' 266) הצורה נמל נקבעה ב־1936, עם הקמת נמל תל אביב, כנראה, בלחצם של בלשנים אחדים (יצחק אבינרי בראשם, על פי עדותו), ולמורת רוחו של הציבור – כמשתקף בשירו של אלתרמן המובא שם¹. לעומת זאת, בכל מה שנוגע להתפתחות הפראזיאולוגיה של לשון ימינו, צירופי המילים, אין לערכת הלימוד הזאת תרומה של ממש, כי בעניין זה היא ממשיכה את מסורת הלשון המאולצת של ספרי הלימוד האירופיים. לדוגמה, 'אי אפשר לי להמתין' (עמ' 328) לעומת 'אני לא יכול לחכות' המקובלת בימינו.

יעל רשף מעשירה את הרקע של הבעיה הנידונה בניסיון להתחקות אחר שלבי ההתגבשות של לשון המנהג בימינו, בפרקים ח–י. כפי שהיא מציינת, טיפוס הלשון המקובל בימינו הוא לשונם של הדוברים הילידים ('ה'צברים'), אך בשנות השלושים היוותה קבוצת דוברים זו רק 10% מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ, ובאותה התקופה קשה היה לחזות את ההשפעה העצומה שתהיה לתופעות הלשוניות של קבוצה זו על התפתחות הלשון העתידית (עמ' 146). אציין שבוויכוח על הלגיטימיות של תיאור השפה

1 בספרו של יצחק אבינרי, תשל"ו, 'משקלי השם', עמ' 141 נכתב: 'השם היחיד (במשקל קָטֵל) שהיה שגור בפי כל עד שנת תשכ"ט היה השם הזר והמשובש נמל, עד שבאה האקדל"ה (=האקדמיה ללשון העברית) ונועזה להנהיג ברדיו – ובצדק – נמל, במם צרויה, כפי שביררת'. לפי העדות הזאת, הדבר קרה בשנת 1969 ולא בשנת 1936, אך ייתכן שיש בנמצא עדויות אחרות שאיני מודע להן, וייתכן שהעדות הזאת נוגעת רק ללשון הרדיו.

הזאת (מלאת 'השגיאות שבוודאי יחלפו עם התבגרות הילדים ועם השלמת חינכם הלשוני' – עמ' 145), שהתקיים בראשית שנות החמישים, טען חיים בלנק במאמרו השונים שהלשון הזאת מגובשת ואחידה למדי גם ביחס למידת גיבושן של שפות אחרות. בשל מיעוט המקורות להתפתחות טיפוס השפה הילידי (המתוארים בפרק ט), בודקת רשף את התופעה מהיבט אחר – תיקוני הלשון שהופיעו במהלך המחצית הראשונה של המאה העשרים, חלקם כבר בראשית המאה. היא מביאה (בעמודים 195–199) את התופעות החורגות מן המסורת המקראית בתחום הפועל, לפי התאריך שבו הופיעו בספרות תיקוני הלשון. כך מתברר, למשל, כי הצורה מעז בהגיית *me'iz*, היינו הגיית הכפולים על דרך החלולים (ע"ו), הייתה קיימת כבר בראשית המאה העשרים, שהרי יש התרעה כנגדה כבר בשנת 1908 בחוברות 'אל תאמר – אמור' שהוציא ועד הלשון. לטעמי, הפרק הזה מאלף מאוד.

מקורותיה של הלשון הכתובה בערפָה

אם יזרעאל ורשף דנים בהיבטי הערכה הנוגעים להתפתחות הלשון הדבורה, הרי שחיים א' כהן בא לברר (בפרק יא) את מקורותיה של הלשון הכתובה בערכת הלימוד, שהיא לשונו של הרב ד"ר אמיל כהן מברלין. מתברר כי ללשונו יש מקורות אחדים: המקור הראשון לעברית זו והבסיס העיקרי שלה הוא הספרים ללימוד עברית שנוצרו בתקופת ההשכלה, שאחד החשובים בהם הוא 'תלמוד לשון עברי' מאת יהודה ליב בן-זאב (ברסלאו תקנ"ו). המינוח למושגי הראליה של ארץ ישראל, שהם נושאי השיחות בערכה, מבוסס במידה רבה על מילונם של לזר וטורטשינר (לימים טור-סיני) שיצא ב-1927 בברלין. טורטשינר היה חבר בוועד הלשון כבר משנת 1911, ולכן הכיר את המינוח של ועד הלשון בראשות אליעזר בן-יהודה. מחברי המילונים באותה התקופה נהגו להביא מילים עבריות אחדות למונחים למילים אירופיות בלי ליידיע את קוראיהם איזו מילה משמשת בפועל ואיזו דחוקה לקרן זווית. כך לדוגמה בחר אמיל כהן להשתמש במילה **לְפֶד** שקבע ועד הלשון ב-1912 למה שאנו מכנים היום בשם **לפתן** (או קומפוט). דוגמאות נוספות לכך הן המילים **הַתְּקֵנָה** (מרשם, רצפט), **אַרְגָּ** (בד). מעניינת היא הברכה **בְּטוֹב תְּלִין** במקום ברכת 'לילה טוב' המקובלת כיום, שגם אותה מצא אמיל כהן במילון הנזכר. לדברי כהן, הברכה, המבוססת על צירוף מקראי (תהלים כה, 13), משקפת ניסיון של ועד הלשון למצוא ברכות מקוריות שלא יורגשו כבבואות של לשונות אירופיות.

מקור שלישי ללשונו של אמיל כהן הן צורות שנהגו בקרב היהודים האשכנזים במשך מאות שנים ונדחו על ידי מתקני לשון שסברו שהן שגויות. בולטות בסוג זה צורות הכינוי **זו, כְּזו, אִיזו, לדוגמה בצירוף אִיזו שאלה**. צורה נוספת היא הצורה **בְּשִׁתְּפוֹת** תחת הצורה **שִׁתְּפוֹת** הנחשבת כנכונה. כהן מציין כי על אף שצורות אלו נדחו מן הדקדוק הרשמי, עדיין ניתן לשמוע אותן גם בימינו, לדוגמה, **בטבעת זו**. כהן מצא גם כמה גרמניזמים בלשונו של אמיל כהן, כגון השימוש הרב בעל כתרגום ל-*auf*, לדוגמה: **נעבר על כל המושבות** (=בכל המושבות). צורה זו התקבעה בעברית שלנו בניב **לרקוד על כל החתונות** הלקוח מידיש, תחת הצורה הצפויה בעברית **לרקוד בכל החתונות**.

מקור נוסף הוא צורות מלאכותיות מלומדות, למשל, שם התואר **זָל** (כמו שם התואר **סָב** מגזרת ע"ו) במקום שם התואר **זול**. צורה זו מבוססת על התפיסה שהצירוף המשנאי 'כשער הזול' (בבא מציעה ה, ח), כלומר, 'במחיר הנמוך', הוא צירוף סמיכות. כהן מוכיח כי זהו לוואי שם תואר ולא סומך.

היבטים פדגוגיים בספר הלימוד

בפרק ז סוקרת צילה שלום את ההיבטים הפדגוגיים של ספר הלימוד הנידון ומרחיבה את היריעה על שיטות לימוד השפה בכלל בספרים אחרים בני התקופה. שתי הגישות העיקריות ללימוד שפות היו גישת התרגום והגישה 'הטבעית'. גישת התרגום מעמידה במרכז את לשון המוצא (אצל שלום, **לשון המקור**, וזהו מונח לא בהיר בשל היותו עמוס מדי) שממנה יוצאים אל לשון היעד, כלומר מתרגמים מלשון

המוצא אל לשון היעד. בשיטה ה'טבעית', לשון היעד היא העיקר. זה דומה במשהו ללימוד לשון האם, כלומר, מצב שבו שפת ההוראה ושפת היעד זהות (כשם ספרו של יצחק אפשטיין 'עברית בעברית'). שיטת התרגום מעמידה במרכזה את הדקדוק ואת שינון כלליו, והיא הייתה רווחת החל מן המאה השבע-עשרה עד אמצע המאה התשע-עשרה, גם בלימוד ב'חדרים' המסורתיים. לשיטה זו היו חסרונות רבים והישגים נמוכים.

יצחק אפשטיין, מחבר ספר הלימוד 'עברית בעברית' טען שבהוראת לשון למבוגרים יש להעמיד במקום גבוה את הצד הפסיכולוגי, לעתים גם על חשבון הצד הדידקטי. יש להתחשב באופיו של הלומד ובדרכי הלימוד המקובלות עליו. הוא דחה כל דוגמטיות והציע לשלב בין שיטת התרגום לשיטה הטבעית כאשר הדבר מתבקש.

לאחר ניתוח המתודות של ספרי הלימוד בני העשורים הראשונים של המאה העשרים, מגיעה שלום לניתוח ספרו של אמיל כהן. השם 'עברית לעולים' רומז על מטרתו: תפקידו לעודד עלייה בתקופה של 'צוק העתים'. לדעת המחבר של ספר הלימוד, הספרים הקיימים ללימוד אינם מתאימים, כי הם גדולים ועמוסים מדי, ואינם כשרים גם מבחינה מתודולוגית. בשיטתו מתחילים בלימוד הדקדוק המקוצר. אחר כך לומדים את המושגים החדשים והמילים המדוברות בישראל, ותרגולם משולב בשיחות. רצוי ששניים ישחקו את השיחות ויתרגלו אותן כבמחזה. הספר כולל שלושה חלקים: דקדוק קצר, השיחות כולל המילים החדשות, ולבסוף לקסיקון בן 2,000 מילים ראשוניות. הדבר החשוב בספר זה, כבספרים האחרים שנסקרו, הוא עקרון הלומד הפעיל. יש בערכה אמנם גם תרגום, אך הוא אמצעי עזר ואינו העיקר, ויש גם שכלול טכני המאפשר ללומד לקרוא את הטקסטים בעברית או בתעתיק מבלי להציץ בתרגום.

מהדורה מדעית של ספר הלימוד

הפרק המסיים בכרך, פרק יג, מאת העורך, הוא תמליל מוער של השיחות בערכת הלימוד. זוהי, למעשה, הוצאה מדעית של הספר המקורי בליווי הערות על עניינים לשוניים, גאוגרפיים ותרבותיים, מה שנקרא עולם השיח של הלשון. עניינים שונים נידונים גם בפרקים קודמים, אך זהו אפראט מדעי העומד לעצמו, שיכול היה להתפרסם גם כעבודה בפני עצמה. העורך העיר כמעט על כל נושא בולט. כדוגמה להערה תרבותית: בהערה 297 לפרק 'באלם האוכל' (עמ' 327) נאמר שהסעודה 'על פי התפריט', הכוללת דג ו'תרנגולת צלויה עם לפד תפוחים' היא העברה של ארוחת הצהרים הגרמנית לארץ ישראל. מובן שאפשר היה להעיר על עוד ועוד עניינים, אך אז העבודה לא הייתה מסתיימת, ולא היינו זוכים לספר. ניכר בעבודת העורך כי טרח להפוך אבן על אבן כדי להאיר כל פינה, ולטובת דוברי הישראלית 'העיר על כל דבר שז'.

שבחי הספר והסתייגויות

יש לציין כי עריכת הספר היא אלבומית, בדומה למתכונת ספרי היסטוריה, היינו משופעת הן בצילומי נוף והן בצילומים של ספר הלימוד המקורי, כולל צילומי הערות של בעל הערכה המקורי. במאמרים השונים מצורפים תצלומים של עמודי החיבורים ההיסטוריים המוזכרים בהם, והדבר מוסיף הרבה לזווית חן ואותנטיות לדיונים, במיוחד כאשר יש איורים הלקוחים מספרי הלימוד הישנים. הראליה של ארץ ישראל, המהווה חלק חשוב מעולם השיח של השיחות בספר הלימוד (נידונה בפירוט בפרק ה' של הכרך, בידי גדעון ביגר), זוכה להמחשה בסוף הספר בסדרה של צילומים מעמיתים: צילום היסטורי בשחור-לבן מול צילום צבעוני עכשווי שנעשה בידי בנו של העורך. באתר האינטרנט המלווה ניתן לשמוע את הקלטת הטקסט של בני משפחת פלבנר באיכות טובה. באתר יש גם קטעי הקלטה מערכת הלימוד שהוציא דוד ילין באתר עת כמעט באנגליה. הדבר מאפשר להשוות בין ההגייה המוקפדת של ילין, בעלת המגמה הקלטיציסטית, לבין ההגייה הטבעית יותר ('השגויה') של בני משפחת פלבנר.

האם היש משהו שמעיב על הקנקן היפהפה הזה? לטעמי, כן. בעוד בפרק יג האפרט המדעי, כלומר ההערות, מופיע בתחתית העמודים, ההערות לשאר החלקים דחוקות בסוף הכרך. כאשר המעיין נתקל בהערה שהוא מבקש לראותה, עליו לגשת למכלול ההערות (עמ' 337 ואילך). אלא מאי? בגוף המאמרים הוא ימצא בכל עמוד רק את כותרת הפרק בלי ציון מספרה, ואילו ברשימת ההערות הוא ימצא את מספר הפרק בלי ציון שמו. כך יצא לי שכדי לאתר הערה, לדוגמה, הערה 20 בעמ' 223, היה עליי לגשת לתוכן העניינים, לקשר בין כותרת למספר פרק, ורק אז לאתר את ההערה ברשימה הסופית. ריצות הלוך ושוב מסוג זה היו לי הרבה. מה יכול היה להקל על המעיין? אילו הוסיפו לכותרת העילית בכל עמוד גם את מספר הפרק, ואילו הוסיפו ברשימת ההערות את כותרת הפרק ולא רק את מספרו, היה הדבר מקל על המעיין בלי לייקר את ההוצאה.

לסיכום, לפנינו ספר מחקר מדעי גדוש בפרטים מעניינים על התפתחות הלשון הדבורה בימינו שנעשה באהבה רבה ונעטף בהרבה נוסטלגיה אלבומית, שמוסיפה לו חן וחסד ואינה גורעת מאיכותו.